

Минуле і сучасне Волині та Полісся: рух опору тоталітарним і окупаційним режимам на теренах Волинської області. Горохівщина в історії України та Волині. Матеріали XXXI Всеукраїнської науково-практичної історико-краєзнавчої конференції. – Луцьк, 2009. – С.40-44.

Олексій Златогорський,

Віктор Баюк

БЕРЕСТЕЦЬКА БИТВА В ДОКУМЕНТАЛЬНИХ ДЖЕРЕЛАХ

Документальні джерела періоду Берестецької битви представлені різноманітними офіційними документами, листами урядових і приватних осіб. Значна частина цих джерел була опублікована ще у середині XIX – на початку XX ст. завдяки діяльності археографічних комісій, а у XX столітті комплекс джерел був підготовлений радянськими науковцями до 300-річчя Переяславської ради.

Офіціоз Берестецької кампанії включає у себе королівські та гетьманські універсали, а також значну кількість джерел російського походження: так звані “распросные речи”, відписки воєвод прикордонних з Україною російських земель тощо.

“Распросные речи” І.Мануйлова та В.Данилова, посланців від генерального писаря І.Виговського, дають інформацію про початок військових дій наприкінці травня 1651 р. та про прибуття до гетьмана Б.Хмельницького корінфського митрополита Йосифа [1, 453-457].

Цікава інформація про Берестецьку битву міститься в “отписках” воєвод російських порубіжних міст до Розрядного приказу [1, 460-464; 2, 91-93, 96-97, 102-106, 124-125]. Наприклад в “отписке” путивльських воєвод С.Прозоровського та І.Чемоданова так мотивується поведінка хана під час бою 30 червня: “А крымской де царь стоял особо, черкасам не помагал и отступил прочь, потому что польський король крымского царя скупил и

велел черкаские украинные города... воевать” [2, 95-96]. У відписках значно перебільшено число втрат козаків під час відступу 10 липня: “И на том же болоте черкас потонуло и поляки побили тысяч з двадцать и больши”; вказано кількість козацького війська, яке відійшло з табору: “И пришли... с того погрому черкасы в город Паволочь тысяч з десять” [2,96].

У відписці севських воєвод Т.Щербатова і В.Апраксіна подається ще одна версія поведінки хана 30 червня: мовляв, король підіслав до хана “засыльщиков” з підробленими листами від семиградського князя Ю.Ракочі до Б.Хмельницького, в яких князь домовлявся з гетьманом про спільні дії проти кримського хана. Водночас король наказав повести вогонь з гармат на татар, “а на козачей... обоз поляки в то время не ходили, будто с козаки мирны и битца не хотят... И царь... крымский, почает от козаков измены, пошел прочь” [2, 104].

Слід зазначити, що у відписці воєвод Щербатова й Апраксіна названо значно менше втрат козаків 10 липня, ніж у відписці Прозоровського і Чемоданова: “Поляки..., увидев то, что козаки ис табору бегут, почелы из своего табору за козаки гонять і козаков побивать. И на той де гонитьбе козаков побито тысяч с 8” [2, 105].

Особливий інтерес становлять “вестовое письмо” і “статейный список” разом з “роспросом” піддячого Розрядного приказу Г.Богданова [1, 460-476; 2, 68-73]. Г.Богданов прибув до гетьмана Б.Хмельницького в Корсунь уже після Берестецької битви – 13 липня 1651 р. Він виїхав з Москви разом з назаретським митрополитом Гавриїлом. 14 липня гетьман мав розмову з митрополитом, який, як свідчить “статейный список”, передав, “как ему от государя было наказано”, відповідь на лист гетьмана до царя, посланий раніше через того ж митрополита, який їхав до Москви через Україну. Гавриїл, зокрема, розповів, що цар, відпускаючи митрополита з Москви, доручив йому повідомити, що московський уряд готовий Військо Запорізьке “в заступленье держать”. Водночас митрополиту доручено було порушити перед гетьманом питання про розрив військового союзу з кримським ханом.

Проте, як відомо, далі слів справа не пішла. Гетьман продовжував підтримувати дружні відносини з Кримом, Москва – займати очікувальну позицію.

В цих обставинах головною метою місії Г.Богданова було “проведывание” про ситуацію в Україні після Берестецької битви. У “вестовом письме” факти про битву повідомляються зі слів учасників цієї події – генерального писаря І.Виговського і трьох полковників: миргородського М.Гладкого, корсунського Л.Мозирі та уманського Й.Глуха. Цінність цього джерела порівняно з польськими у тому, що в ньому більш детально описані дії як козацького, так і татарського війська, дано оцінку поведінці хана під час бою, розповідається про події в козацькому таборі, польсько-козацькі переговори тощо. Зі слів самого Б.Хмельницького повідомляється про полонення гетьмана ханом і реакцію козаків на зрадницькі дії татар в перший день Берестецької битви.

Як свідчить зміст “вестового письма” Г.Богданова, полковники досить детально поінформували піддячого про події, що передували Берестецькій битві, генеральний бій 30 червня, облогу козацького табору, про зміст переговорів козаків з коронним гетьманом Потоцьким. Особливо цінною є інформація про останній день битви, зокрема про паніку серед селян-повстанців та погром решток війська в таборі і на переправах через р.Пляшеву. Важливим є твердження Г.Богданова, що розгрому основного козацького війська не було: “Всего козаков побито тысячи с четыре или немного болши; а то де войско на Украину до домов своих все пришло вцеле”. Щодо стану польського війська після Берестецької битви, то після того, пише піддячий, як посполите рушення і король покинули польський табір, “воинских людей осталось только с Потоцким двенадцать тысяч, да с Вишневецким шесть тысяч” [1, 471].

Зі слів генерального писаря І. Виговського піддячий повідомляє про втечу хана з ордою з-під Берестечка, про переговори Б. Хмельницького з ханом, полонення Хмельницького і Виговського та звільнення гетьмана з

полону, зазначаючи при цьому: “Кримской... царь на отпуске гетману присягал для прямыя верности, что он его, гетмана, не отступит и на ляхов помочь ему чинить своими людьми будет, а с королем польским никакова совету держать не будет. И присягнув, гетмана отпустил с честью и проводить ево велел до Паволочья” [1, 470].

Після переговорів з назаретським митрополитом гетьман Б.Хмельницький у вересні 1651 р. відправив козацьке посольство до Москви на чолі з полковниками С.Савичем і Л.Мозирею. 21 вересня 1651 р. полковник С.Савич досить детально розповідав у Посольському приказі про битву під Берестечком [1, 478-479; 2, 136]. Як видно із запису розповіді, в Москві особливо цікавилися участю і діяльністю кримського хана під час бою. Зокрема, С.Савич висунув оригінальну версію причини втечі хана з поля битви: “Крымцы между собою говорили..., а притчею де король с козаками помирится, та де станет их король с козаками сопча бить...” [1, 136; 2, 134]. До того ж “у них (татар – Авт.) теперь байрам, битя им с поляки не мочно” [2, 132]. В запису розповіді полковника Савича про останній день битви – 10 липня говориться: “А потом де в понедельник рано, покиня табор, и пушки, и запасы, всем войском за переправи побежали, а иные де и впрямь через те топкие болота; и тут по правде сказывают, чаять де много в тех ржавчинах перетонуло лошадей, и людей, и ружья”. Все ж більша частина козацького війська, уникнувши переслідування, відійшла з табору: “А поляки де в то время за нами в погоню не гнались” [2, 136].

На жаль, мало збереглося джерел про Берестецьку битву українського походження. З актових матеріалів варто назвати листи миргородського наказного полковника С.Ратченка та полтавського наказного полковника П.Яковенка до каменського воєводи Ф.Арсеньєва (від 20-29 червня 1651 р.), в яких розповідається про з'єднання кримської орди з козацьким військом під Зборовом напередодні Берестецької битви [2, 85-88]. До матеріалів, що стосуються ситуації, яка склалася в Україні безпосередньо після битви, відноситься наказ гетьмана Б.Хмельницького (від 7 липня 1651р.)

білоцерківському, вінницькому, брацлавському, уманському та паволоцькому полковникам негайно привести свої війська під Білу Церкву [4, 219-220]. Наказ засвідчує, що гетьман, звільнившись з татарського полону, негайно приступив до організації оборони Гетьманщини від польських військ. Вельми цікавий документ – лист гетьмана Б.Хмельницького до коронного гетьмана М.Потоцького з пропозицією укласти перемир'я [4, 220-222]. Хмельницький пояснює причини, чому козаки розпочали військові дії влітку 1651 р. Він не вважає, що козацьке військо зазнало поразки під Берестечком, і, спираючись на збережені основні сили козацької армії, з гідністю пропонує перемир'я: “А що ваша милість, милостивий пан, зі своїм військом зволили наступати, знаємо, що це приведен не до миру, а до ще більшого кровопролиття..., бо кожний козак готовий вмерти при своїх злиднях і голову скласти...” [4, 222].

Частина офіційних документів увійшла в праці хроністів XVII ст. і була опублікована у XIX ст. Так, у збірнику документів бецького каштеляна Якуба Міхаловського, опублікованого Краківським науковим товариством, увійшли “треті віці” (остаточне оголошення загальної мобілізації шляхетського ополчення – так званого посполитого рушення), короля Яна Казимира з 20.04.1651 р. і універсал короля до шляхти з наказом негайно збиратися в його таборі розісланий з Красностава 20.05.1651 р. Краківське наукове товариство виникло за задумом Йосифа Понятовського у 1816 р., у 1872 р. перетворено на Академію наук. Воно видавало багато праць як з природознавчих наук, так й історичних (наприклад, твори Валевського). Берестецькій баталії було присвячено видання Міхаловського.

Збірник Якуба Михайловського перевиданий у наші дні у Польщі. Ще восени 1978 р. польські історики Тадеуш Василевський і Рафаїл Карпінський розробили проект видання джерельної серії під назвою “Пам'ятники з часів трилогії”. До серії мали увійти мемуари, діаріуші, реляції, хроніки шляхтичів і жовнірів – учасників бурхливих подій 1648-1672 рр., які були, більшою чи меншою мірою, використані визначним польським

письменником Генриком Сенкевичем для написання своєї відомої трилогії, що складається з романів “Потоп”, “Пан Володийовський” і “Вогнем і мечем” [9, 278]. Видання цих мемуарів мало на меті не лише ближче познайомити читачів з колоритом епохи, але й продемонструвати, наскільки точно Сенкевич відтворив епоху, наскільки його твори спиралися на реальні події, а їх герої співвідносилися з тими чи іншими постатями відображуваного часу. Тадеуш Василевський і Рафаїл Карпінський, таким чином, знаючи як дослідники цього періоду відповіді на дані питання, робили спробу підважити тогочасну офіційну ідеологію правлячих кіл ПНР, яка полягала в зведенні праць Сенкевича до рангу художніх творів з цілком вигаданою фабулою. Саме тому справа видання пам’яток посувалася дуже повільно. Вихід на екрани фільму Єжи Гофмана “Вогнем і мечем” пожвавив інтерес видавців і урядовців до проблеми кореляції творів Сенкевича з історичною дійсністю. Як наслідок, у 2000 р. була відновлена публікація серії, проте деякі томи не дочекалися її відродження і були опубліковані окремо. До них належить і видання “Військові реляції з перших років польсько-козацьких війн повстання Богдана Хмельницького часів “Вогнем і мечем” (1648-1651)” [13].

Основу публікації становлять реляції про перебіг військових дій між урядовими військами та козаками Богдана Хмельницького впродовж 1648-1651 рр., поміщені у “Пам’ятній книзі” (умовна назва збірки “*Silva rerum*” бецького каштеляна Якуба Міхаловського, надана першим видавцем її фрагментів Антоні Гельцелем). У додатки до публікації включені матеріали, дотичні біографії Міхаловського: королівські привілеї, його листи, реєстр королівського війська перед битвою під Берестечком

“*Silva rerum*” Якуба Міхаловського є фамільним діарієм, що являє собою своєрідну енциклопедію часу. Якуб Міхаловський згромадив одну з найкращих бібліотек Речі Посполитої, якою, зокрема, користувався визначний польський поет Веспасіан Коховський, пишучи свої “*Annales*”. Наскільки Коховський цінував можливість праці у цій бібліотеці, свідчить

написаний ним у 1674 р. вірш “Бібліотека вельможного його милості пана Якуба в Михайлові Міхаловського, бецького каштеляна”. Цінність “*Silva rerum*” підвищується фактом наявності тут матеріалів починаючи з кінця XVI ст., що збиралися дядьком Якуба Міхаловського – королівським секретарем Каспером Міхаловським, автором діаріушів про військову експедицію 1598 р. до Швеції та осінню воєнну кампанію 1601 р. в Лівонії, та батьком Мельхіором, який мав товариські стосунки з Яном та Томашем Замоїськими. Добре обізнаним у державних справах Речі Посполитої був також брат Якуба Яцек Константи, королівський секретар з 1645 року. Крім того, Якуб Міхаловський користувався інформацією, отриманою від своїх приятелів. З часом інтерес до військових подій на українських землях доповнився економічним: у 1653 р. Якуб отримав у держання після красноставського старости Марка Собеського село Свинюхи на Волині (тепер с.Привітне Локачинського району Волинської області).

Більшість реляцій, опублікованих у новому польському виданні, взято з третьої та четвертої книг “*Silva rerum*”, зокрема діаріуш Битви під Берестечком [12, 235-268], який беззаперечно належать перу самого Міхаловського. Збірка містить також реєстр полків від 14 червня 1651 р. перед Берестецькою битвою, листи київського митрополита Сильвестра Коссова до коронного підканцлера Ієроніма Радзейовського, сандомирського воєводи Владислава Мишковського до Миколая Поляцького від 12.08.1651 р.

Універсал Богдана Хмельницького від 17.07.1651 р. із закликом до білоцерковського, вінницького, брацлавського, уманського війська збиратися біля Білої Церкви, а також текст Білоцерківського договору, яким закінчився другий період Визвольної війни, включив у свій діаріуш Станіслав Освенцім – польський шляхтич. Він отримав гарну освіту, брав участь у військових походах, багато мандрував, відомий був як добрий вчений-педагог, виховував дітей та був секретарем у коронного гетьмана Станіслава Конєцьпольського. Освенцім вів щоденник, з якого збереглася частина: за роки 1643-1647, частина 1650 р. і весь 1651 р., всього 868 сторінок in folio. За

кількістю і подробицями повідомлень діаріуш Освенціма належить до досить важливих джерел. Частина його була опублікована в перекладі на російську мову у “Київській Старовині” за 1882 р. [3].

Окрему групу офіційних документів складають так звані конфесати – зізнання полонених, частково опубліковані в методичному посібнику з джерелознавства історії СРСР, виданому Дніпропетровським університетом у 1984 р. [8, 17-34]. З огляду на застосування шляхтою тортур до захоплених у полон козаків, а також на бажання допитуваних не розкривати ворогові військових таємниць армії Богдана Хмельницького, цей вид джерел не можна вважати цілком надійним, проте зіставлення даних конфесат з іншими письмовими документами дозволяє виділити серед них ряд важливих повідомлень.

Великий масив документів, виявлений вченими у державних архівах Польщі, був переданий в Україну під час офіційного відзначення 300-ліття Переяславського акта. Значна частина цих матеріалів опублікована в окремому збірнику у 1965 р. [5] Вони розповідають про події, зв’язані з Берестецькою битвою. Це листи польських урядовців і воєначальників, офіцерів-іноземців, показання полонених козаків і татарського мурзи Нітшоха, донесення королівського агента про становище у таборі Богдана Хмельницького, військові реляції.

З досі неопублікованих джерел І.Свешнікову вдалось виявити у львівській збірці копії п’яти зізнань полонених козаків під Сокалем і Берестечком, зізнання полоненого білоруського шляхтича Федора Некицького під Берестечком, реєстр забитих і поранених визначних шляхтичів у боях під Берестечком 28, 29 і 30 червня 1651 р., лист анонімного шляхтича з-під Кракова, що включає цитату з універсалу Богдана Хмельницького до селян корінної Польщі з закликом повстання проти шляхти [11, 11].

Найбільш масовим, представленим значною кількістю документів, достовірним джерелом пізнання Берестецької битви є автентичні листи

учасників цих подій, написанні напередодні та під час битви, або безпосередньо після неї. Автори – в переважній більшості польські шляхтичі – писали друзям і знайомим про хід військових подій, положення воюючих сторін і наводили безліч інших відомостей, що дають сьогодні можливість детально відтворити окремі події та їх історичне тло.

Опрацьовуючи цей матеріал і розглядаючи його як серйозне історичне джерело, слід враховувати, що ці листи написані шляхтичами з їх національних і станових позицій. Тому оцінка, яку шляхтичі давали окремим подіям Визвольної війни взагалі і Берестецькій битві зокрема, та епітети, якими вони наділяли провідників цієї війни – Богдана Хмельницького, Івана Богуна і інших (зрадники, бунтарі і народні маси, чернь гультайство, погань) свідчать лише про ненависть панів до народу, який хотів скинути їх ярмо.

До найбільш повних публікацій листів, пов'язаних з Берестецькою битвою, належать збірник Амброжого Грабовського (“Вітчизняні спогади у листах до історії давньої Польщі” [12]), згадані вже збірники “Документи Визвольної війни” та “Воссоединение Украины с Россией”. З публікацій останніх років слід назвати збірник Г.Малевської [14], а також публікацію чотирьох “летючих листків” [10], друкованих німецькою мовою.

А.Грабовський (1782-1879) – археолог-самоучка та історіограф Кракова, народився у селянській родині в Галіції. Тривалий час був книгопродавцем. Його праці: “Короткі оповідання давніх поляків” (1819), “Історичний опис міста Кракова” (1812), “Поховання польських королів у Кракові” (1835), “Польські старожитності” (1845), “Вітчизняні спогади у листах до історії давньої Польщі” (1845), “Листи і твори короля польського Владислава IV” (1845), “Давні пам'ятки міста Кракова” (1850), “Старожитні відомості про Краків” (1852); “Скарбниця нашої археології” (1854).

А.Грабовський опублікував копії листів звенигородського старости Гулевича, королівських секретарів Анджея Войцеха М'ясковського та Бечинського, шляхтича Свежевського, лист до королевича Кароля, писаних з-під Сокаля та Берестечка і витяги з листа кримського хана Іслам-Гірея III до

Яна Казимира, відісланого з Константинополя після Берестецької битви, цитовані у листі шляхтича до королевича Кароля.

У збірнику “Документи про визвольну війну українського народу” уміщено лист венеціанського офіцера з табору під Сокалем, лист коронного хорунжого Олександра Конецпольського до коронного гетьмана Миколая Потоцького та листи Людовика Ербеніга і Ремігіана П’ясецького з-під Берестечка. Для характеристики становища безпосередньо після битви певне значення має лист красноставського старости Марека Собеського до матері, опублікований Г.Малевською [14, 347-348]. “Три летючі листки”, опубліковані Ю.А.Мициком, є скороченими варіантами листів з-під Берестечка [10, 149-153]. У цих “летючих листках” надрукованих для німецьких найманців, які знаходились на службі Яна-Казимира, імена авторів і адресатів не зазначені, а у змісті розповідається лише про найважливіші події, що вибрані з листів шляхтичів. Характерною рисою німецьких “летючих листків” є повідомлення про справи, зв’язані з німецькими найманцями, їх участь у військових діях з частим підкреслюванням їхньої відваги або вирішальної ролі в окремих перемогах.

Ряд листів 1651 р. з віденського архіву було опубліковано у 1911 р. [6, 158-172]. Це листування стосується в основному переговорів польського королівського уряду з австрійським імператором про можливість одержання Яном-Казиміром військової допомоги проти Б.Хмельницького, відомостей про зносини останнього з трансильванським князем Юрієм II Ракоці і турецьким султаном, а також молдавських, волоських і венеціанських справ, зв’язаних з подіями на Україні.

У збірнику листів папського нунція Іоанна де Торреса, що зберігається у ватиканському архіві, є 29 листів періоду від березня по липень 1651 р. [7, 158-172]. Листи написані з Варшави і включають доволі докладне повідомлення про похід Мартина Калиновського на Поділля, перебування короля Яна-Казимира у Любліні та Сокалі, перехід під Берестечко, військові сутички під Берестечком 28 і 29 червня 1651 р., битву 30 червня 1651 р.,

облогу козацького табору, день 10 липня 1651 р. та відмову шляхти йти з королем переслідувати ворога. Де Торрес, очевидно, користувався перевіреними матеріалами з корлівської канцелярії, в тому числі й листами самого короля та інших шляхтичів з таборів під Сокалем і Берестечком.

Отже, Берестецька битва знайшла досить широке відзеркалення у тогочасних джерелах як офіційного, так і приватного характеру. Не дивлячись на суб'єктивне висвітлення подій у цих джерелах, у комплексі вони є досить цінними для висвітлення подій 1651 року.

-
1. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – Спб., 1861. – Т. III. – 840 с.
  2. Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы. – М., 1953. – Т. III. – 612 с.
  3. Дневник Станислава Освенцима 1643-1651 // Киевская Старина. – 1882. – Т. I. (январь-февраль); Т. II (май, июнь); Т. III (сентябрь); Т. IV (ноябрь, декабрь).
  4. Документы Богдана Хмельницкого. – К., 1961. – 420 с.
  5. Документы об освободительной войне украинского народа 1648-1654 гг. – К., 1965. – 780 с.
  6. Жерела до історії України-Руси. – Львів, 1911. – Т. XII. – 272 с.
  7. Жерела до історії України-Руси. – Львів, 1924. – Т. XVI. Ватиканські матеріали до історії України. Т. 1. Донесення римських нунціїв про Україну 1648-1657 рр. – 310 с.
  8. Ковальский Н. П., Мыщук Ю. А. Методические указания к изучению курса “Источниковедения истории СССР”. – Днепропетровск, 1984. – 120 с.
  9. Кулаковський П. [Огляд:] Relacje wojenne z pierwszych lat walk polsko-kozackich powstania Bohdana Chmielnieckiego okresu “Ogniem i mieczem” (1648-1651) / Opr. M. Nagielski. // Український гуманітарний огляд. – К: Критика, 2001. – Вип. 5. – С. 278-232.

10. Мыщык Ю.А. Немецкие “летучие листки” об Освободительной войне украинского народа 1648-1654 гг. // Вопросы германской истории. – Днепропетровск, 1981. – С.147-156.

11. Свешніков І.К. Битва під Берестечком. – Львів: Слово, 1993. – 302 с.

12. Grabowski A. Ojczyzste spominki w pismach do dziejow dawnéj Polski. – Warszawa, 1845. – Т.2. – 370 s.

13. Relacje wojenne z pierwszycg lat walk polsko-kozackich powstania Bohdana Chmielnieckiego okresu “Ogniem i mieczem” (1648-1651) / Opr. M.Nagielski. – Warszawa: Viking, 1999. – 340 s.

14. Malewska H. Listy staropolski z epoki Wazów. – Warszawa, 1977. – 440 s.